

УДК 364(1-87)(075.8)

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ В ПОЛЬЩІ В КОНТЕКСТІ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Курляк І.Є.

Університет Кардинала Стефана Вишинського в Варшаві

У статті розглядаються: сутність кризи ідеї пенітенціарної ресоціалізації; поняття, цілі, сутність та чинники ефективності процесу ресоціалізації в умовах замкнутого простору; процедури ресоціалізаційної діяльності; форми, методи та засоби перевиховної діяльності з засудженими у Польщі. Вказується на потребу дотримання принципу гуманізації при застосуванні кари позбавлення волі та різних ресоціалізаційних впливів. Особлива увага звертається на роль авторських ресоціалізаційних та терапевтичних програм у праці з засудженими, які є узалежненими від алкоголю. Вказується на потребу подальших наукових досліджень з пенітенціарної ресоціалізації в Україні та створення педагогічної спеціалізації «Ресоціалізаційна педагогіка» у вищих закладах педагогічної освіти.

Ключові слова: засуджені, ресоціалізація, пенітенціарна система, узалежені особи, ресоціалізаційні програми, терапевтичні програми, чинники ефективності.

Постановка проблеми Злочинність, особливо рецидивна, є однією з найбільш гострих соціальних проблем у різних країнах світу. Її розмах значною мірою залежить від ефективності процесу ресоціалізації, який здійснюється у закладах пенітенціарної системи. Проблеми та недоліки в її функціонуванні обертаються повторним скоєнням злочинів, тому їх вирішення є важливим завданням не лише державних інституцій, але також громадських та релігійних організацій, які працюють з засудженими і особами, які вийшли на волю. Однак у процесі ресоціалізації злочинців, доводиться стикатися зі значними труднощами, які виникають як з самої суті покарання у вигляді позбавлення волі, так і особливостей функціонування пенітенціарної системи, що дало підстави твердити про кризу ідеї пенітенціарної ресоціалізації. На спробу хоча б часткового подолання цієї кризи спрямовані

зусилля теоретиків і практиків соціально-педагогічної діяльності як України, так і зарубіжних країн, зокрема й Польщі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика роботи з засудженими особами найчастіше є предметом вивчення фахівців з соціальної роботи, соціології девіантної поведінки, пенітенціарної психології, кримінального права, рідше – педагогіки. Цими питаннями в соціально-психологічному аспекті займалися Н. Калашник, Н. Максимова, О. Янчук, в аспекті реформування кримінально-виконавчої системи В. Львовичкін, в плані підготовки засуджених до реінтеграції в суспільство – В. Проскура, Н. Карпенко, педагогічні основи ресоціалізації злочинців розглядали В. Синьов, Г. Радов, В. Кривуша, О. Беца, релігійні аспекти пенітенціарної ресоціалізації – І. Цар та ін.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. В українській педагогічній

науці, зокрема соціальній педагогіці, приділяється багато уваги питанням роботи з соціально дезадаптованою молоддю. Однак, такий напрям, як перевиховна робота з засудженими особами (особливо дорослими, небезпечними рецидивістами та особами узалежненими від психоактивних речовин) досі є вивченим недостатньо, оскільки бракує ґрунтовних, особливо сучасних емпіричних педагогічних досліджень, проведених у різних типах закладів пенітенціарної системи, та узагальнення кращого досвіду. Теоретики ж польської пенітенціаристики мають ґрунтовні напрацювання саме у сфері педагогічної роботи з засудженими та особами, які вийшли з ув'язнення, що ґрунтуються на численних емпіричних дослідженнях; працівники польської в'язничної системи нагромадили, узагальнили і систематизували значний позитивний досвід ресоціалізаційного виховання засуджених осіб, а у вищих закладах освіти налагоджено професійну підготовку до цієї діяльності висококваліфікованих педагогічних кадрів. З огляду на це, вивчення теоретичних надбань та досвіду практичної педагогічної діяльності з цією категорією осіб у Польщі може бути корисним для інших країн, зокрема й України.

Метою статті є аналіз провідних ідей теорії пенітенціарної ресоціалізації та кращих зразків досвіду практичної педагогічної роботи з засудженими особами в Польщі в контексті її ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Сутність кризи ідеї пенітенціарної ресоціалізації

Аналізуючи передумови та ефективність соціально-педагогічної роботи зі злочинцями, що перебувають у неволі, польські науковці та практики, зокрема Хенрик Махель підкреслюють, що нині слід брати до уваги кризу ідеї пенітенціарної ресоціалізації. Вона полягає у:

- тому, що у в'язниці засуджений перебуває в антисоціальному середовищі брутальних і агресивних спів'язнів, що сприяє процесу їх взаємної деморалізації;
- непрофесійному поступанні з засудженими з боку персоналу в'язниць;
- нефаховому творенні й реалізації ресоціалізаційних програм;
- тісноті у в'язницях, яка утруднює успішну ресоціалізацію злочинців;
- підготовці засуджених до законослухняного життя на волі в умовах невідповідного для цього замкнутого простору;
- відсутності у засуджених можливості працювати, яка виникає з економічної ситуації в країні та безробіття, зокрема й у в'язницях;
- невідповідних способах проведення засудженими дозвілля;
- негативному впливі на засуджених неформальної структури влади, яку створили у в'язниці злочинні авторитети;
- помилковому припущенні, що довготривалі кари сприятимуть процесу ресоціалізації, хоча насправді вони сприяють лише прізонізації;
- у низькому рівні надання постпенітенціарної допомоги та невідповідному перебігу соціальної реадптації засудженого після виходу з в'язниці [9, с. 129], що сприяє явищу рецидиву.

Поняття, цілі, сутність та чинники ефективності пенітенціарної ресоціалізації

Ресоціалізація дефінюється як процес повторної соціалізації, який полягає на засвоєнні необхідних умінь, придатних для життя в суспільстві, на зміні особистості, а також на передачі їй відповідних культурних цінностей, норм і взірців [13, с. 43].

Серед цілей ув'язнення польське законодавство на першому місці ставить превенцію, на другому – ресоціалізацію. Згідно з карно-виконавчим кодексом виконання кари позбавлення волі має на меті збудження у засудженого бажання співпрацювати у процесі формування його соціально значущих постав, особливо почуття відповідальності та потреби дотримання правових норм і, тим самим, його стримування від повернення до злочинності. Пенітенціарна ресоціалізація, тобто зміна особистості злочинця на краще і повернення його суспільству, реалізується шляхом фізичного та психічного впливу на засудженого, який повинен привести до його морального виправлення. Це виправлення повинно передбачати дві цілі – ціль мінімум та ціль максимум. Мінімальну мету ресоціалізації можна окреслити як осягнення такого стану особистості в'язня, який зробить можливим його функціонування в суспільстві без порушення правових норм. Натомість мета максимальна – функціонування в суспільстві без порушення норм соціальних (тобто ще норм моральних, релігійних, звичасвих) [13, с. 45].

Особи, які перебувають в умовах пенітенціарної системи, є дуже різними в контексті таких критеріїв, як наявність і ступінь дефіцитів у вихованні та навчанні, ступінь деморалізації, дефекти особистості, рівень інтелектуального розвитку, агресивність, психічні відхилення, узалежнення від алкоголю чи наркотиків тощо. Деякі з цих властивостей зараховують до чинників, які безпосередньо сприяють злочинній діяльності. Такими, наприклад є знижений інтелектуальний рівень (який досить часто фіксується у осіб, що скоїли злочин на сексуальному ґрунті [1, с. 13]) або узалежнення від психоактивних речовин. Особливо гострою є проблема алкоголізму. Статистичні дані показують, що серед осіб перший раз засуджених у Польщі понад 30% становлять особи узалежені від алкоголю, а серед рецидивістів таких є половина [3, с. 56]. З огляду на різноманітні відхилення у переважній більшості засуджених осіб традиційні методи ресоціалізаційного виховання по відношенню до них є недостатніми, оскільки в'язні вимагають терапевтичного впливу та індивідуального підходу [7, с. 41]. Крім цього, успіх ресоціалізації буде також залежати від того, наскільки соціальне оточення сприятиме інтеграції колишнього в'язня в суспільство. У зв'язку з цим, ресоціалізацію як психокорекційний, перевиховний процес необхідно розглядати у рамках специфічної тріади, сутність якої становлять три взаємозв'язані між собою процеси: 1) корекційне виховання; 2) терапія; 3) опіка і суспільна підтримка [7, с. 41]

Корекційне виховання полягає на мінімізації або ліквідації так званих дефіцитів виховання, на моделюванні способів просоціального мислення злочинців, на зміцненні, виправленні або

реконструкції їх соціальних зв'язків з найближчими особами, передовсім, з родиною. Корекційне виховання, що базується на традиційних методах ресоціалізації, є спрямоване на те, щоб особистість могла самостійно керувати своєю заклонаслухняною поведінкою в щоденному житті.

Терапія є специфічним психокорекційним впливом, адресованим до кількох категорій осіб: з відхиленнями особистості, з іншими психічними дефектами, з підвищеним рівнем агресивності, узалежнених від алкоголю чи наркотиків. Завдання психотерапії є спроба зміни мислення узалежнених осіб, їх емоційного реагування, поведінки, формування відповідних життєвих постав та просоціальних умінь.

Опіка і суспільна підтримка має на меті утримання на належному рівні почуття соціальної безпеки засуджених, що пов'язано з дуже важливою процедурою підготовки їх до законслухняного життя на волі. Ця процедура найбільш інтенсивно реалізується під час останньої фази перебування засудженого у в'язниці [7, с. 41–42]. Її метою є суспільна реінтеграція людей зі специфічними потребами і біопсихосоціальними станами, до якої дорогу вказує інклюзія [6, с. 71]. У зв'язку з величезним значенням, яке мають стосунки з соціальним оточенням для самопочуття та поведінки засудженого, деякі вчені навіть запропонували спеціальний спосіб впливу – «терапія соціальним оточенням». Вона передбачає створення такого сприятливого соціального середовища навколо вихованка, з якого до нього буде плинути ціла гама позитивних вражень, що схилитиме його до належної поведінки через перебування в ситуації тотального натиску позитивних впливів [17, с. 72].

Аналізуючи результативність процесу пенітенціарної ресоціалізації, вчені виокремили кілька головних чинників його ефективності: це відповідне цілепокладання ресоціалізаційної діяльності, піддатливість засуджених на ресоціалізаційні впливи, умови в'язничної інфраструктури, професіоналізм персоналу, володіння методикою психокорекційного впливу, правильна організація пенітенціарних процедур, опірність засуджених на вплив в'язничної субкультури, ступінь залежності і сила зв'язку зі злочинними групами, сила і обсяг соціальної підтримки, а також правильне забезпечення процесу соціальної реадaptaції [8, с. 71]. Усіма цими питаннями в теоретичному плані займається окрема наука – ресоціалізаційна педагогіка.

Ресоціалізаційна педагогіка як педагогічна субдисципліна

Проблематика ресоціалізації становить предмет аналізу спеціальної галузі педагогічної науки, яка інтенсивно розвивається у Польщі – ресоціалізаційної педагогіки. Це інтердисциплінарна наука, якої завданням є опрацювання принципів та методів реститування особистості та соціальної реадaptaції осіб та груп, які проявляють девіаційну поведінку [19, с. 128]. Ресоціалізаційна педагогіка є теоретичною і практичною дисципліною, що займається вихованням соціально дезадаптованих осіб. Знання польський ресоціалізаційний педагог Леслав Питка вважає, що «метою ресоціалізаційної педагогіки є не тільки опис і з'ясування процесів, які відбуваються між

вихователем і вихованцем, але передовсім, модифікація особистісних параметрів чи моделей поведінки, які окреслюються як шкідливі, погані, патологічні, згубні для особистості чи суспільства» [15, с. 11].

Перший академічний підручник з ресоціалізаційної педагогіки був виданий у Польщі в 1971 році. Його авторами були Ч. Чапув та С. Єдлевський – творці ресоціалізаційної педагогіки [2]. У змісті цього ґрунтового підручника автори розмістили шість розділів: 1) Наука про ресоціалізаційне виховання; 2) Проблеми, методи і положення ресоціалізаційної педагогіки; 3) Ресоціалізація як процес активізуючого перенавчання (реєдукації); 4) Праксеологічна модель ресоціалізаційного виховання; 5) Техніка і методи ресоціалізаційного виховання; 6) Установи та система ресоціалізаційного виховання [2, с. 531–535].

Пізніше ресоціалізаційна педагогіка була розбудована й узагальнена Чеславом Чапувим у його наступній праці – «Ресоціалізаційне виховання» (1978). Автор здійснив у ній систематизацію знань в області ресоціалізаційної педагогіки, виділяючи три основні її галузі – аксіологію, теорію та методіку; крім цього він ще класифікував ресоціалізаційні стратегії та процедури [16, с. 250].

Останні надбання розвинув далі ученя Ч. Чапува – Леслав Питка, який на основі ґрунтовних досліджень видав у 2001 році працю «Ресоціалізаційна педагогіка. Вибрані теоретичні, діагностичні та методичні питання», що пізніше двічі перевидавалася [16].

Ресоціалізаційна педагогіка є ключовою дисципліною в змісті професійної освіти майбутніх фахівців, які готуються до роботи, зокрема, і в закладах пенітенціарної системи. Окрім цієї, студенти вивчають ще й низку інших дисциплін, зокрема такі, як: «Соціальні патології», «Соціальна профілактика», «Пенітенціарна педагогіка та соціальна реадaptaція», «Сучасні тенденції в ресоціалізації», «Методика ресоціалізаційної роботи», «Методика роботи судового куратора», «Молодіжні субкультури», «Терапія узалежнень» та ін. У змісті цих дисциплін особлива увага приділяється процедурам, формам, методам і засобам ресоціалізаційної роботи.

Процедури ресоціалізаційної діяльності

Теорія і практика опіки, виховання і терапії вказує на три виразно відокремлені процедури діяльності, які використовуються у щоденній ресоціалізаційній праці, особливо по відношенню до дезадаптованої молоді. Ці процедури оперують різними типами зв'язків:

- двоособових, що мають місце в контактї вихователь – вихованець, терапевт – пацієнт, куратор – підопічний і ін. (*психотехніка*);
- інтер- та інтрагрупових, які мають місце всередині малих суспільних груп (виховних, опікунських, терапевтичних) і називаються *соціотехнікою*;
- з культурними надбаннями шляхом знайомства з ними, творення та інтерпретації (*культуротехніка*) [5, с. 268].

Проектування *психотехнічних (психотерапевтичних) процедур* має на меті використання таких засобів впливу, щоб в стосунках між вихователем і вихованцем з'явилася емпатія і розу-

міння щодо взаємних очікувань і вимог, що сприяло б незалежній, зрілій поведінці підопічного в різних складних життєвих ситуаціях.

Соціотехнічна процедура відноситься до засобів групового та міжгрупового впливу, що дозволяє ідентифікуватися засудженому з конструктивними соціальними ролями і може полегшити процес суспільного і морального «дорівняння» особистості через мережу інтерперсональних стосунків. Вона також дає можливість належним чином протидіяти в ситуації натисків з боку в'язничної субкультури, яка схиляє засудженого до антисуспільної поведінки.

Процедура культуротехнічна має на меті реалізацію чи принаймні уможливлення проявів зацікавленості, задатків, здібностей вихованця. Сферами культуротехнічної активності є навчання, професійна підготовка та організація вільного часу [5, с. 268-269].

У процесі вибору конкретних процедур ресоціалізаційної діяльності а також подальшого застосування конкретних форм і методів велике значення має діагностика індивідуального випадку кожного засудженого. Як наслідок здійснення *процедури діагностики* повинна повстати характеристика засудженого, яка для молодих злочинців повинна обов'язково містити відомості про:

- *дані демографічні*: вік і стать, середовище походження, місце проживання, побутові умови, цивільний стан, наявність дітей та контакти з ними, спосіб життя, фінансовий стан (у тому числі наявність несплачених кредитів, боргів, аліментативних зобов'язань), освіта, місце навчання/праці; конфлікт з законом (попередні судимості);

- *стан фізичного здоров'я*: перебіг вагітності матері, хвороби дитячого віку, отриманні травми, актуальний стан здоров'я, стан аналізаторів, контакт з психоактивними засобами;

- *стан психічного здоров'я*: рівень пізнавального розвитку, відхилення і дефіцити пізнавальних функцій, пам'ять, словниковий запас та стан розмовної мови, вміння налагоджувати контакти, труднощі шкільного навчання, задатки, здібності та вміння, зацікавлення і схильності до професійної діяльності, спосіб проведення вільного часу,

- *характеристика особистості*, зокрема, темпераменту, почуттів, потреб, домінуючих емоцій, способу їх вираження і контролю, рівень тривожності, рівень імпульсивності, рівень агресивності, мотивація діяльності, цінності;

- *характеристика сімейного середовища*: освіта та місце праці батьків, емоціональні зв'язки з родичами, цінності, форми, методи сімейного виховання; наявні в родині патології (розлучення, алкоголізм, насильство, бідність, безробіття, злочинність);

- *характеристика ровесницького середовища*: наявність друзів, участь у криміногенних групах, приналежність до в'язничної субкультури, позиція в групі;

- етіологія соціальної дезадаптації;

- пропозиції стосовно вибору корекційних засобів [20, с. 143-144].

Процедура діагностики ґрунтується на різних методах збирання інформації, передовсім, на основі вивчення особистої документації, спо-

стереження та розмов з засудженим, виконання ним психологічних тестів тощо. На основі отриманих даних визначаються ключові проблеми в структурі особистості засудженого і його поведінці, встановлюється специфіка його соціальної ситуації, першочергові потреби і на основі цього підбираються відповідні форми, методи і засоби пенітенціарної ресоціалізації.

Форми, методи і засоби пенітенціарної ресоціалізації

Індивідуальний вплив на засуджених в кримінальних установах Польщі опирається на застосування різноманітних засобів і методів у рамках різних систем, типів і видів в'язниць. Дорослі особи, засуджені до позбавлення волі, мають можливість вибору того, чи хочуть вони бути ресоціалізованими чи ні. У першому випадку це відбувається шляхом згоди відбувати кару в системі програмного впливу, яка пропонує широкий спектр різних засобів і методів впливу на засуджених. Одним із них є навчання, яке полягає на заповненні прогалів в освіті та оволодінні професією. Навчання (яке організовано на засадах ортодидактики) повинно виробляти в ув'язнених почуття обов'язку і відповідальності, призвичаювати до запланованих зусиль, вчити їх співпрацювати, розвивати амбіції, а одночасно вказувати на нові життєві перспективи, сприяти мирному, доброзичливому співіснуванню з іншими людьми та зміцненню почуття власної гідності [13, с. 47-48].

Наступним важливим елементом є мобілізація засуджених до праці. В'язень, який працює, нерідко вперше у своєму житті контактує з суспільно корисною працею, а тому вчиться співпрацювати з іншими людьми, функціонувати в групі і розуміти скільки зусиль потрібно вкласти, аби чесно заробити гроші [19, с. 129].

Участь у культурно-освітніх і спортивних заняттях повинна сприяти вартісним формам проведення дозвілля та запобігати взаємній деморалізації [13, с. 47-48]. Засуджених залучають до художньої самодіяльності, творчої активності та контактів з відомими артистами, письменниками, художниками, спортсменами, які приїжджають до в'язниць. Часто туди приходять студенти спеціальності «Ресоціалізаційна педагогіка», які проводять з засудженими різні заходи, терапевтичні заняття, а також наукові дослідження. Ув'язнені часто беруть участь в концертах, конкурсах, виставках, дискусіях, вікторинах, відчитках, виставах, літературних і співочих вечорах, спортивних змаганнях тощо. У в'язницях має місце творча праця засуджених у галузі образотворчого мистецтва, різьбярства, художнього ковальства, писання художніх творів, діяльність у різних групах – інструментальних ансамблях, хорах, літературних і театральних студіях, гуртках моделювання, спортивних секціях тощо. При цьому варто підкреслити позитивний вплив на засуджених спільної діяльності в таких групах, які мають просоціальну спрямованість. Їх творення само по собі становить важливий метод ресоціалізаційного виховання. Такі методи в своїй суті ґрунтуються на значенні соціальної групи для поведінки людини. Це виникає з факту, що багато засуджених осіб скоїли злочини саме в рамках організованої злочинної групи, яка становила для них опору. З огляду на це,

значним пенітенціарним викликом стає творення для засуджених нових, альтернативних груп, які опираються на сильних особистісних зв'язках і мають просоціальний характер [19, с. 129]. Ресоціалізаційна праця ґрунтується на різних методах – не тільки групових, але й індивідуальних. У рамках методів, які опираються на процедуру особистісного впливу, належить виокремити:

- власний приклад, який полягає на наслідку засудженим постав та поведінки пенітенціарного вихователя;
- виховне дорадництво, яке полягає на рекомендаціях вибору відповідного способу поведінки;
- переконування в'язня як метод, який полягає на впливі на свідомість та почуття засудженого, що в наслідку приводить до зміни його постав, а потім і до зміни поведінки [19, с. 129].

Іншими методами, які активно використовуються у пенітенціарній практиці, є кари та нагороди, а також метод пунктової економіки (коли за позитивні форми поведінки засудженим надається фіксована кількість пунктів, а на основі здобуття певної їх кількості вони можуть отримати певні привілеї – наприклад, додаткове побачення).

Серед засобів ресоціалізаційного впливу особливе місце посідає релігія. Окрім проголошення Божого слова і уділення Святих Таїн, в'язничний капелан несе духовну допомогу і втіху засудженим та – по мірі можливостей – їхнім родинами [14, с. 196]. Принагідно зазначимо, що контакти з родинами, особливо дітьми, відіграють значну роль у процесі виправлення засуджених, тому вони всіляко заохочуються до побачень з рідними чи телефонних контактів з ними.

Значне місце серед засобів пенітенціарного впливу займає терапія. Вона має різні види та форми, а саме: індивідуальна та групова психотерапія, заняттєва психотерапія, ерготерапія, соціотерапія, фармакотерапія. Для осіб, узалежнених від алкоголю, особливе місце займає участь у мітингах групи Анонімних Алкоголіків. Особи, які потребують терапії з причин узалежнення чи несприятливого відхилення особистості відбувають покарання у рамках терапевтичних відділів, які реалізують різні терапевтичні програми. У польських карних закладах нині діє 59 терапевтичних відділів, а у всій пенітенціарній системі реалізується сумарно понад 650 авторських терапевтичних програм, адресованих до різних категорій засуджених. Серед них є програма лікування чоловіків-алкоголіків «Дует», сутність якої полягає на опікунсько-виховній праці засуджених алкоголіків з фізично та психічно неповносправною молоддю; програма замісної терапії наркоманів метадоном «Метар Кракув»; програма «Бона», яка полягає на опікунській діяльності засуджених жінок по відношенню до дітей-сиріт, що знаходяться у дитячих будинках. Дуже розповсюдженою є американська програма лікування осіб узалежнених від алкоголю «Атлантіс», спрямована на формування у засуджених просоціальних умінь [7, с. 48], тому зупинимось на ній більш детально.

«Атлантіс» як приклад просвітньо-терапевтичної програми

Програма виникла на базі авторської програми Білла Бургіна, американського терапев-

та, який перебував у Польщі в першій половині 90-х років і проводив вишкіл професійних терапевтів. Першими цю терапевтичну програму реалізували дві варшавські в'язниці, потім їх слідами пішли інші заклади, в тому числі й для засуджених жінок. Метою цієї 3-місячної програми було утримання довготривалої абстиненції від алкоголю, визнання власного безсилля перед алкоголем і втрати здатності керувати власним життям, визнання алкогольної хвороби (тобто опрацювання першого кроку Анонімних Алкоголіків).

Крім основної мети, програма «Атлантіс» передбачає низку підрядних важливих цілей, зокрема:

- здобуття знань на тему узалежнення та їх конфронтація з власним досвідом;
- опрацювання оборонних механізмів, відповідальних за розвиток узалежнення;
- формування умінь конструктивного вираження емоцій;
- розуміння мотивації власних дій;
- набуття комунікативних умінь;
- набуття умінь звертатися по допомогу;
- формування позитивного образу себе і почуття власної гідності;
- позитивна зміна у соціальному функціонуванні, зокрема, набуття таких конструктивних форм поведінки, які є необхідними для утримання тверезості [22, с. 172].

У реалізації програми можна виділити два етапи. I етап охоплює: діагностику узалежнення (нозологічну та проблемну); мотивування до терапії; опрацювання індивідуальної терапевтичної програми (ІТП); працю над Рекомендаціями до I кроку Анонімних Алкоголіків; участь у всіх групових заняттях, передбачених програмою та індивідуальні контакти з терапевтом, вихователем і психологом.

Перший етап закінчується опрацюванням ІТП, ознайомленням з нею пацієнта та оцінкою його успіхів в процесі терапії. II етап охоплює: реалізацію завдань ІТП; участь у всіх заняттях; опрацювання списку загроз та способів їх попередження; опрацювання списку переваг, які дає терапія; складання конструктивних планів на майбутнє [22, с. 173].

Терапію закінчує опис кінцевої оцінки і підписання контракту на два роки. Обов'язками осіб, які підписали контракт є: участь у зібраннях групи підтримки; участь у мітингах Анонімних Алкоголіків; звертання до поради для узалежнених осіб; заповнення анкети, яка з'ясовує ефективність терапії; утримування контакту з терапевтом в певних термінах; індивідуальні поради для пацієнтів [22, с. 177].

Серед різних форм реалізації програми є психоедукація та участь у роботі різних груп – групи праці над Рекомендаціями до I кроку Анонімних Алкоголіків, група виконання завдань Індивідуального плану терапії, група духовності, група запобігання поверненню хвороби, група здорового життя, група конструктивної поведінки, група танцювально-рухова (для жінок), група Анонімних Алкоголіків, сімейні зустрічі.

Психоедукація має комплексний характер, оскільки розглядає різні аспекти психосоціального функціонування алкоголіка з особливим акцентом на його ролі в сім'ї. Наведемо її тези, щоб

зрозуміти, над якими питаннями працюють на заняттях узалежнені особи: «Алкоголізм як хвороба. Міфи на тему алкоголізму. Фізичні та психічні наслідки узалежнення. Інші узалежнення. Способи лікування алкогольної хвороби. Безсилля перед алкоголем. Втрата контролю над питтям і життям. Абстиненція – тверезість. Перешкоди у визнанні власного узалежнення. Явище алкогольного голоду – способи його подолання. Почуття. Натуральна та узалежнена регуляція почуттів. Злість – способи її подолання. Зміни ідентичності алкоголіка. Система ілюзій та заперечень. Раціональна емотивна терапія. Явище стресу. Натуральне запобігання та подолання стресу. Страх алкоголіка. Про функціонування людського мислення. Функціонування здорового «Я». «Я» алкогольне – механізм розпорошення. Ілюзія сили і контролю та гордість алкоголіка. Моральність – добро і зло та явище алкоголізму. Кривда. Пробачення. Сором. Явище повернення алкогольної хвороби та її запобігання. Рівновага у житті та поради для здорового способу життя. Автодеструкційні постанти. Контакт з оточенням і різні форми комунікації. Асертивність та її значення для процесу одужання. Загрози процесу тверезіння. Пізнання себе. Візія тверезого життя. Як формувати характер, його переваги та недоліки. Система цінностей та особистісних норм. Духовний розвиток та пошук сенсу життя. Планування і впровадження конструктивних змін у житті. Насильство як явище. Протидія насильству. Сім'я з алкогольною проблемою. Соціальні ролі. Самоповага та почуття меншовартості. Самотність та ізоляція алкоголіка. Проблеми сексуального життя. Дорослі Діти Алкоголіків. Співузалежнення в процесі тверезіння. Тверезіння жінок. Спільноти тверезості. Програма 12 кроків Анонімних Алкоголіків. Інші програми тверезості. Принципи здорового життя» [22, с. 174-175].

У реалізації програми активно використовуються різні дидактичні засоби і методи, як наприклад, активне групове читання, перегляд відеофільмів, дидактичні ігри, майстер-класи, творчі заняття тощо.

Окрім терапевтичних програм, в польських в'язницях активно діють інші ресоціалізаційні програми, які формують позитивні соціальні ролі (особливо батька чи матері), просоціальні вміння й постанти, вчать жити на свободі, активно шукати працю, долати власні недоліки (наприклад, агресивність та насильство), опікуватися іншими людьми та природою тощо. Варто назвати хоча б такі програми як-от: «Батько як приятель дитини», «В'язні в хоспісі», програма виходу з бездомності «Надія», «В'язничний університет – дорога до свободи», «Клуб праці», програма протидії насильству в родині «Бо суп був пересолений», програма реадaptaції осіб, zagrożених суїцидальною поведінкою «Фенікс», програми, які полягають на опіці над рослинами («Городи за мурами») та тваринами, які перебувають в притулках («Друг») [11, с. 299-300].

Важливим питанням є оцінювання ефективності програм. На думку вчених при оцінці ефективності процесу ресоціалізації на основі програм слід звертати увагу на:

- *ступінь ризику повернення засуджених до злочинності*. З досліджень виникає, що інтен-

сивними програмами належить охоплювати, передовсім, засуджених з середнім і високим ступенем ризику рецидиву;

- *індивідуальні криміногенні чинники та виникаючі з них ресоціалізаційні потреби*. У процесі виконання кари позбавлення волі належить, перш за все, заспокоювати ті потреби засуджених, які виникають з індивідуальних чинників ризику рецидиву, серед них – постанти, дефіцити виховання;

- *приспосовування програм до можливостей засуджених* – значна частина засуджених бере участь у в'язничних ресоціалізаційних програмах під «примусом» або з інших інструментальних мотивів, тому чимало уваги потрібно присвятити питанню мотивації. Окрім цього, програми повинні бути достатньо гнучкі, враховувати диференційований підхід до засуджених, їхній рівень інтелектуального розвитку та стиль навчання;

- *свобода діяльності персоналу в'язниць* – персонал і професіонали, які реалізують програму, повинні мати можливість самостійно приймати рішення, спираючись на власні знання, досвід, життєву ситуацію учасників;

- *інтегральність програми* – програми на практиці повинні бути реалізовані згідно з теоретичними передбаченнями і так, як вони були запроєктовані. Найбільш ефективні програми ресоціалізації повинні опиратися на широкий теоретичний базис; мати багатовимірний характер і широкий спектр цілей; зосереджуватися безпосередньо на чинниках ризику повернення до злочинності, бути індивідуально зорієнтованими, використовувати методи моделювання ролей та елементи тренінгу соціальних умінь;

- *оцінювання програм*. У процесі перевірки ефективності дії програм можна використовувати різні методи: аналіз документів (наприклад, особистих актів справи, результатів судово-психіатричної експертизи), аналіз витворів діяльності засуджених (наприклад, газети, плакати, малюнки, вистави), розмови та анкети. Відсутність стратегії оцінювання програми та її подальшої корекції, може бути однією з причин недостатньої успішності запрограмованих впливів [10, с. 334-335]

Застосування принципу гуманізації у процесі встановлення покарання та виборі засобів ресоціалізаційного впливу

В'язнична ізоляція є однією з найдошкульніших форм посягання на свободу людини, яка становить для неї фундаментальну цінність [4, с. 69]. Її характерною рисою є те, що вона є тісно пов'язана з іншими шкідливими для психосоціального функціонування людини наслідками, серед яких центральним є депривація та фрустрація потреб. З огляду на це ключовим питанням функціонування пенітенціарної системи країн Європейського Союзу, зокрема й Польщі, є гуманізація відносин та умов відбуття покарання. У ст.3 польського кримінального кодексу вказується, що кари виконуються з врахуванням принципу гуманізації, який передбачає мінімізацію страждань, дошкульності та інших неприємностей, які завдаються у зв'язку з реалізацією норм кримінального права [18, с. 125]. Принцип гуманізації передбачає пошанування гідності лю-

дини, заборону тортур, нелюдського або принизливого трактування в'язня. Тому серед засобів ресоціалізаційного впливу істотне значення мають такі, наприклад, як нічні та вікендові арешти, відбуття кари частинами, відпуск, інтимні побачення та інші привілеї у відбутті покарання, які наприклад, активно використовуються в Німеччині. В'язням за добру поведінку можуть бути надані такі привілеї, як працевлаштування поза тереном карної установи, дозвіл на вихід з інституції на певну частину дня. Засуджений може також отримати відпустку з карного закладу тривалістю до 21 дня [5, с. 289].

Ідеї гуманізації у процесі відбуття покарання мають також своє місце в гендерному контексті. Оскільки жінки значно гірше зносять кару позбавлення волі, ніж чоловіки, та в силу їх фізіологічних особливостей, вони мають перед чоловіками певні привілеї – частіше користування гарячою водою та купання, носіння власної одежі, довші прогулянки для вагітних жінок та жінок-годувальниць, виховання дітей, які народилися у в'язниці до 3-річного віку разом з матір'ю у відділах матері і дитини, що спеціально створені при деяких жіночих в'язницях та ін. [4, с. 69].

Ще одним гуманним підходом до процесу ресоціалізації засуджених, особливо молодих, є їх участь у процедурі медіації, яка має на меті: відшкодування злочинцем зазнаних жертвою матеріальних чи моральних втрат (пробачення, фінансова відповідальність, праця на користь жертви); виховний вплив на злочинця; залагодження конфлікту між кривдником та жертвою [12, с. 66]. Участь злочинця у процедурі медіації може бути врахована судом при пом'якшенні йому покарання.

Одним із проявів принципу гуманізації при призначенні покарання є застосування пробації. Класична англо-американська модель пробації полягає на так званому умовному звільненні злочинця, на котрого накладається обов'язок випробування та нагляд судового куратора. Позитивний перебіг періоду випробування знаменується закриттям судового провадження [21, с. 8]. У польській судовій практиці пробація знайшла широке застосування, особливо щодо осіб, які скоюють злочини відносно невисокої соціальної небезпеки, молодих та раніше некараних осіб, щоб запобігти негативним наслідкам процесів прізонізації, депривації, стигматизації та соціального виключення, які несе з собою покарання у вигляді позбавлення волі.

Окрім інституції пробації, в польській пенітенціарній практиці в стосунку до осіб, які демонструють належні ефекти процесу ресоціалізації і позитивний кримінологічний прогноз, застосовується умовно-дострокове звільнення від решти відбуття покарання у вигляді позбавлення волі. При цьому також здійснюється нагляд судового куратора, завданням якого є допомога в процесі реінтеграції засудженого в суспільство.

Ще одним гуманним способом виконання кари є система електронного нагляду, що полягає на контролюванні поведінки засудженого, який перебуває поза карною установою, при використанні моніторуючої апаратури. Контроль за поведінкою засудженого стосується дотримання ним

накладеного пенітенціарним судом обов'язку перебування у місці проживання або в іншому вказаному місці у визначеному часі, або обов'язку стримування себе від перебування в певних місцях чи наближення до певної особи [18, с. 130].

Висновки з дослідження та перспективи подальших пошуків. На основі наведеного, можна зробити наступні висновки:

1) у в'язничних умовах відбувають кару позбавлення волі різні категорії засуджених (особливо багато є узалежнених), однак, лише деякі з них піддаються процесам ресоціалізації;

2) по відношенню до більшості засуджених осіб недостатньо звичайного ресоціалізаційного впливу, вони потребують різних форм терапії у спеціальних терапевтичних відділах та залучення до індивідуальних терапевтичних програм. Особливої уваги потребують засуджені узалежені від алкоголю, для яких дуже корисним є багатопільові терапевтичні професійно опрацьовані програми, наприклад «Атлантіс»;

3) в'язниця як карна інституція з багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин не є в стані створити усіх необхідних і достатніх умов, які уможливають ресоціалізацію популяції засуджених (значно кращі умови для цього створює пробація та інші гуманні форми покарання засуджених, які не розривають їхніх соціальних зв'язків, наприклад, нічні та вікендові в'язниці, електронний нагляд тощо). З огляду на це персоналу слід звертати особливу увагу на явище «усупільнення в'язниць», яке полягає на розширенні контактів засуджених із зовнішнім світом як через можливість їх частішого перебування за мурами в'язниць (наприклад, під час відпусток), так і через зустрічі з різними цікавими людьми, які відвідують в'язниці, та працю на волі;

4) пенітенціарна практика може і повинна піддавати ресоціалізаційним впливам відібрані шляхом діагностичних досліджень категорії засуджених, які подають надію на виправлення, концентруючи на них ресоціалізаційні зусилля (зокрема, активно застосовуючи щодо них різноманітні терапевтичні та ресоціалізаційні програми). Цими зусиллями особливо повинні бути охоплені молоді засуджені. Ресоціалізаційні програми повинні опиратися на ґрунтовній теоретичній базі, передбачати широкий спектр цілей, бути пристосованими до певної категорії осіб та піддаватися оцінюванню і корекції;

5) решта засуджених повинна бути охоплена т.зв. звичайним пенітенціарним впливом;

6) існує взаємозв'язок між пенітенціарними методами впливу на злочинців, що відбувають кару позбавлення волі, та організацією і реалізацією процесу соціальної реадaptaції після їх звільнення. Чим цей взаємозв'язок є сильніший, тим меншим є явище рецидиву [8, с. 78];

7) в українській педагогічній науці необхідно інтенсифікувати теоретичні та особливо емпіричні педагогічні дослідження, які стосуються пенітенціарної педагогіки, підготувати нові академічні підручники та посібники з цієї тематики, у вищих закладах педагогічної освіти розпочати підготовку фахівців за спеціальністю «ресоціалізаційна педагогіка», які б працювали в майбутньому з особами, які проявляють девіантну поведінку, та засудженими людьми.

Список літератури :

1. Bartkowicz Z. Nieletni z obniżoną sprawnością umysłową w zakładzie poprawczym, Lublin: Politechnika Lubelska, 1984. – 205 s.
2. Czapów C., Jedlewski S., Pedagogika resocjalizacyjna, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971. – 525 s.
3. Jastrzębska M., Oddziaływanie terapeutyczne w polskim systemie penitencjarnym – próba charakterystyki, Terapia i resocjalizacja dzieci i młodzieży z problemami szkolnymi, (red.) W. Budziński, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, 2010, s. 56–65.
4. Jaworska-Wieloch A., Znaczenie płci za kratami więzienia, (w:) Probacja, 2015, nr 4, s. 69–83.
5. Kalinowski M., Resocjalizacja nieletnich w państwach europejskich i pozaeuropejskich, Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2005. – 315 s.
6. Kieszkowska A., Inkluzyjno-katalaktyczny model reintegracji społecznej skazanych. Konteksty resocjalizacyjne, Kraków: Impuls, 2012. – 365 s.
7. Machel H., Miejsce terapii w resocjalizacji młodzieży przestępczej w warunkach izolacji karnej i poprawczej w Polsce, (w:) Terapia i resocjalizacja dzieci i młodzieży z problemami szkolnymi, (red.) W. Budziński, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, 2010, s. 40–49.
8. Machel H. Perspektywy resocjalizacji penitencjarnej w świetle niektórych badań naukowych i obecnej sytuacji społeczno-ekonomicznej kraju, (w:) Optymalizacja oddziaływań resocjalizacyjnych w Polsce i w niektórych krajach europejskich, (red.) F. Kozaczuk, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006, s. 69–81.
9. Machel H., Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna, Gdańsk: Wydawnictwo „Arche”, 2003. – 245 ss.
10. Marczak M., Pawełek K., Od projektowania do ewaluacji: kilka słów o skuteczności programów realizowanych wobec osób pozbawionych wolności, (w:) Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce, (red.) M. Marczak, Kraków: Impuls, 2009, s. 333–341.
11. Mazur E., Laurman-Jarząbek, Rola resocjalizacyjnych programów penitencjarnych w resocjalizacji skazanych, (w:) Wybrane problemy profilaktyki i resocjalizacji, (red.) S. Bębas, Radom: Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu, 2011, s. 291–307.
12. Noszczyk-Bernasiewicz M., Nieletni przestępcy w percepcji personelu i nadzoru resocjalizacyjnego oraz studentów resocjalizacji, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010. – 234 s.
13. Pawełek K., Marczak M., Resocjalizacja w polskich zakładach karnych. Teoria a praktyka, (w:) Skuteczna resocjalizacja. Doświadczenia i propozycje, (red.) Z. Bartkowicz, A. Węgliński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008, s. 43–50.
14. Pierzchała K., Resocjalizacyjna rola kapelana więziennego w polskim systemie penitencjarnym. Analiza pedagogiczna, Toruń: Adam Marszałek, 2012. – 232 s.
15. Pytka L., Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2008. – 432 s.
16. Pytka L., Pedagogika resocjalizacyjna/ Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku, T. IV, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2005. – 1295 s.
17. Szczówka A., Oddziaływanie resocjalizujących na nieletnich w nurcie inkluzji społecznej, (w:) Instytucjonalna resocjalizacja nieletnich. Wyzwania i perspektywy rozwoju, (red.) G. Kudlak, Rzeszów: Difin, 2015, s. 67–81.
18. Szczepańska-Szczepaniak A., Długoterminowa kara pozbawienia wolności – cele, funkcje, zagrożenia i oczekiwania, (w:) Probacja, 2015, nr 3, s. 123–142.
19. Tadla R., Resocjalizacja skazanych – zarys problematyki, (w:) Probacja, 2015, nr 1, s. 123–134.
20. Wach T., Resocjalizacja nieletnich sprawców gwałtownych czynów zabronionych, Lublin: KUL, 2009. – 223 s.
21. Witkowska-Rozpara K., Warunkowe zawieszenie wykonania kary – uwagi na tle obowiązującej regulacji, praktyki orzeczniczej sądów polskich oraz nowelizacji kodeksu karnego, (w:) Probacja, 2015, nr 2, s. 5–15.
22. Zalikowska I., „Atlantis” – program edukacyjno-terapeutyczny, (w:) Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce, (red.) M. Marczak, Kraków: Impuls, 2009, s. 171–177.

Курляк И.Е.

Университет кардинала Стефана Вышинского в Варшаве

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕНИТЕНЦИАРНОЙ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ В ПОЛЬШЕ В КОНТЕКСТЕ ЕЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются: сущность кризиса идеи пенитенциарной ресоциализации; понятие, сели, сущность и факторы эффективности процесса ресоциализации в условиях замкнутого пространства; процедуры ресоциализационной деятельности; формы, методы и средства перевоспитательной работы з осужденными в Польше. Указывается на необходимость применения принципа гуманизации при использовании наказания в виде лишения свободы и различных ресоциализационных действий. Особенное внимание обращается на роль авторских ресоциализационных и терапевтических программ в работе с теми осужденными, которые являются зависимыми от алкоголя. Указывается на необходимость проведения дальнейших научных исследований в сфере пенитенциарной ресоциализации в Украине и создания педагогической специализации «Ресоциализационная педагогика» в высших педагогических учебных заведениях Украины.

Ключевые слова: осужденные, ресоциализация, пенитенциарная система, зависимые личности, ресоциализационные программы, терапевтические программы, факторы эффективности.

Kurliak IJe.

Cardinal Wyszyński University in Warsaw

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF PENITENTIARY RESOCIALIZATION IN POLAND IN THE CONTEXT OF ITS EFFECTIVENESS

Summary

The article considers the following issues: the essence of the crisis of the idea of penitentiary resocialization; concepts, purposes, nature and effectiveness factors of resocialization in terms of an enclosed space; procedures of resocialization activity; forms, methods and means of correctional education of prisoners in Poland. It points to the need of keeping principle of humanization when administering the punishment of imprisonment and diverse resocialization influences. Particular attention is paid to the role of authorial resocialization and therapeutic programs while working prisoners who are addicted to alcohol. The author points to the need for further research on penitentiary resocialization in Ukraine and creation of educational specialization “resocialization education” in higher pedagogical institutions.

Keywords: convict, resocialization, penitentiary system, addicted persons resocialization programs, therapeutic programs, efficiency factors.